

Prilog istraživanju nekadašnje isusovačke crkve sv. Mihovila u Osijeku

Nekadašnja isusovačka crkva sv. Mihovila u osječkoj Tvrđi u dosadašnjoj je stručnoj literaturi prepoznata kao reprezentativna građevina srednjoeuropskog podrijetla. Takvo zapazanje odnosi se i na prostornu organizaciju i na rješenje pročelja.

Andela Horvat¹ pročelje uspoređuje s pročeljima salzburške katedrale (početak 17. stoljeća) i sv. Vidom u štajerskom Vogau (oko 1750.). S njom se slaže i Đurđica Cvitanović² te navodi i tipološku sličnost osječkog pročelja s pročeljem župne crkve u Leobenu, a tlocrtno rješenje prepoznaje kao ranobarokno. Katarina Horvat-Levaj³ u izvedenom rješenju crkve sv. Mihovila prepoznaje karakteristično spajanje pročelja s dva tornja s *Wandpfeiler*-tipom crkve, realizaciju ideje planiranog, ali početkom 17. stoljeća neizvedenog projekta bivše isusovačke crkve sv. Katarine u Zagrebu. Akademik Vladimir Marković⁴ pak naglašava da je u slučaju tlocrtnog rješenja riječ o ranobaroknom tipu arhitekture, *Wandpfeiler*-tipu crkve, koji je u osječkom primjeru zrelobarokna realizacija (upravo zbog primjene prostranih kapela i drukčijeg smještaja oltara) te je uspoređuje s pavlinskom crkvom u istarskom Sv. Petru u Šumi.⁵

Crkva sv. Mihovila uključena je u svaki značajniji pregled barokne arhitekture u Hrvatskoj,⁶ ali dosad nije sustavno istraživana. Ovom radu namjera je iznijeti spoznaje koje se tiču interpretacije graditeljskih faza, odnosno specifičnih uvjeta u kojima se gradi bivša isusovačka crkva.

Istočna Slavonija nakon oslobođenja od Turaka ulazi u sastav Habsburške Monarhije. Za sve što se gradi u Tvrđi traži se dopuštenje Dvorske komore u Beču.⁷ Zajedno s oslobodilačkom vojskom u grad ulaze, kao predstavnici vjerskog života, uz franjevce i isusovci koji dobivaju upravljanje župom. Za razliku od ostalog područja Slavonije koje je pod pečuškom biskupijom, osječka je župa pod izravnom upravom ostrogonškog nadbiskupa sa sjedištem u Trnavi. Stoga ne iznenađuje rješenje crkve čiji je projekt srednjoeuropske provenijencije.

Dolaskom u osječku Tvrđu, isusovci se smještaju na područje današnjeg Križanićeva trga, uz džamiju koja je prenamjenom postala njihova crkva. No kako je prostor bio neprimjeren i premalen, javila se potreba za novom crkvom koja se počinje graditi 1725. godine. Postavlja se pitanje: je li izvedeno rješenje ujedno i prvotni projekt iz 20-ih godina 18. stoljeća?

Na novooslobođenom teritoriju odvija se obnova starih crkava, kao i izgradnja novih. U sakralnoj arhitekturi dominantna su dva pristupa: većina sakralnih objekata tradicionalne su jednobrodne građevine srednjovjekovnog tipa zaključene poligonalnim svetištem. Drugi pristup obilježilo je prihvaćanje suvremenih trendova karakterističnih za prostor Srednje Europe, kao u slučaju crkve sv. Mihovila.

Crkva se gradi dugo, gotovo kroz čitavo razdoblje djelovanja isusovačke misije u Osijeku, što je posljedica poslijeratnih uvjeta, neimaštine te istodobne gradnje rezidencije reda nedaleko od crkve. Iz pisanih izvora⁸ (Godišnja izvješća, Osječki ljetopisi, Kanonske vizitacije) saznajemo o etapama izgradnje crkve, ali ništa o njezinu izgledu. Gradnja crkve teče sporo. U Osječkim ljetopisima zapisano je da se 1765. i 1766. završavaju tornjevi zvonika.

Današnja je crkva sačuvana barokna cjelina. Prostor crkve je jednobrodan, dužine tri traveja, nadstvođen bačvastim svodom sa susvodnicama te flankiran dvama parovima prostranih kapela koje odjeljuju *Wandpfeileri*. Na brod se nastavlja uže i nešto niže trostrano zaključeno svetište čiji je svod zasiječen dubokim susvodnicama. Svetišni dio i prostor pred njim djeluju neobično u odnosu na dio broda crkve s kape-lama što upućuje na zaključak da je u toku gradnje projekt izmijenjen. Ono što se može naslutiti iz tlocrta, potvrđuje situacija u krovu: zapadni dio crkve s debljim zidovima, koji pripadaju svetištu i dijelu broda, bio je započetak, ali je gradnja prekinuta. S vanjske strane tih zidova sačuvani su pilastri naznačeni u opeci kao istaci. Prema Godišnjim izvješćima (*Litterae annue*)⁹ taj se dio crkve gradio do 1730. godine. Nakon prekida, gradnja se nastavlja 1733. i 1734. kada je podignut svod i završeno pjevalište. Crkva je u toj fazi nedovršena, ali u funkciji.

Pisac Osječkih ljetopisa bilježi da gradnja tornjeva traje do 1766. godine.¹⁰ U unutrašnjosti južnog zvonika, u razini pjevališta, na zapadnom zidu vidljivi su tragovi obijene opeke kojih nema na višim etažama. Unutrašnjost sjevernog zvonika je ožbukana, zbog čega zasad nije moguće potvrditi istu situaciju, ali kada je 2001. započela obnova pročelja, dotrajala žbuka bila je obijena te su na pročelju otkrivene reške u visini od oko 4 metra.¹¹ Između kapele broda i današnjih tornjeva u zoni krovu jasno su vidljive reške. Navedeno jasno ukazuje da je i u gradnji tornjeva postojalo više faza i projekata.

Rezultati istraživanja bacaju novo svjetlo na povijest izgradnje crkve i daju doprinos istraživanju isusovačke barokne arhitekture u Hrvatskoj u kontekstu Srednje Europe. Iz navedenih spoznaja zaključeno je da je crkva građena u dvije faze. Prvoj (1725. – 1730.) pripada dio broda i uža poligonalna apsida koji po svojim oblikovnim obilježjima ukazuju da je prvotni prostorni koncept crkve bio bitno drugačiji od konačno izvedenog. Rješenje jednobrodne crkve s užim poligonalnim svetištem široko je rasprostranjen tip, čest na području istočne Hrvatske, nastavlja se na graditeljsku tradiciju srednjeg vijeka i ne vezuje se za arhitekturu određenog samostanskog reda. Komparativni primjeri za takav tip mogu se pronaći u franjevačkim crkvama u Slavanskom Brodu i Vukovaru (prije Jordanova proširenja), ali i u isusovačkoj crkvi sv. Jurja u Petrovaradinu koja s osječkom ima više zajedničkih obilježja. Obje su unutar vojne utvrde,¹² župne su crkve pod upravom ostrogonskog nadbiskupa u Trnavi¹³ i vode ih isusovci.

U drugoj fazi izgradnje, između 1733. i 1735. godine, zahvaljujući donacijama grofa Strahenberga, zapovjednika Slavonije i grada,¹⁴ brod crkve proširuje se bočnim kapelama, gradi se svod i pjevalište. Tijekom ove faze došlo je do izmjene projekta u kojoj je crkva iz tradicionalnog rješenja transformirana u suvremenu modernu građevinu zrelobaroknih osobina uvođenjem visokih i prostranih bočnih kapela. Deset godina nakon početka gradnje, iako crkva nije u potpunosti dovršena, počinje se koristiti.

Izgradnja pročelja također se odvija u više faza, od kojih možemo definirati tri. Uvjetno možemo govoriti o prvoj fazi u razdoblju od 1733. do 1735. godine. Nije sigurno kako je pročelje tada trebalo izgledati jer tornjevi u to vrijeme još nisu izgrađeni. Vjerojatno je riječ o istom projektu po kojem su tornjevi izgrađeni šest godina poslije, ali je gradnja prekinuta zbog loših financijskih okolnosti.

Drugoj fazi pripadaju tornjevi koji se spominju u godišnjim izvješćima iz 1741. godine.¹⁵ Oni su bili izgrađeni u visini pjevališta i prema tragovima objiene opeke u unutrašnjosti južnog zvonika, bili su uži od današnjih zvonika, odnosno u širini broda crkve. Ova faza pročelja sa zvoncima dosad je bila nepoznata stručnoj javnosti.

Tijekom treće, završne faze (1765. – 1766.) prethodni su zvonici djelomično srušeni i na njihovu su mjestu podignuti novi, širi od prethodnih. Ostaci starih zvonika bili su vidljivi na pročelju crkve tijekom obnove 2001., kao i unutrašnjosti južnog zvonika.

Kako je 1736. – 1739. gradom vladala kuga, moguće je da su 1741. zbog ponovno nepovoljnih prilika izvedeni zvonici bili pojednostavljena verzija kasnijih. Bolji uvjeti počinju se stvarati 1745. proglašenjem Osijeka sjedištem Virovitičke županije, čime grad stječe značajniju političku ulogu koja će mu 1760-ih godina omogućiti izgradnju monumentalnih zvonika današnjeg izgleda.

Izneseni podatci i rezultati istraživanja otkrivaju nam nove okolnosti gradnje crkve. Crkva sv. Mihovila započeta je 1725. kao jednostavnija crkva tradicionalne prostorne sheme. Tijekom izgradnje dolazi do izmjene projekta po kojem se gradi crkva čiji je brod proširen parom bočnih kapela koje oblikuju *Wandpfeileri*. *Wandpfeiler*-tip crkve na hrvatsko

tlo donose isusovci početkom 17. stoljeća izgradnjom bivše isusovačke crkve sv. Katarine u Zagrebu (1620. – 1632.) i Varaždinu (1642. – 1645.), a zatim je od druge polovine 17. stoljeća šire prihvaćen, npr. franjevačka crkva u Varaždinu (1650.), župna crkva u Samoboru (1670-ih).¹⁶ Osječka crkva nastavlja se na tlocrtnu shemu koja pripada 17. stoljeću,¹⁷ ali je prilagođava novim liturgijskim zahtjevima¹⁸ što je rezultiralo zrelobaroknim rješenjem: ukinute su galerije iznad kapela koje se sada protežu do svodova i svojom visinom prekidaju grede, a njihovi odsječci ostaju samo iznad nosača. Oltari se s bočnih zidova sele na stražnji zid ispod prozora. Navedenim obilježjima crkva sv. Mihovila suvremeno je zrelobarokno rješenje jedinstveno na području Slavonije.

Spoznaje o fazama i promjenama u izgledu pročelja također daju novo viđenje povijesti izgradnje crkve. Tip pročelja s dva tornja često je rješenje na području Habsburške Monarhije. Uže proporcije zvonika iz druge faze mogle bi biti posljedica nepovoljnih financijskih okolnosti. Do promjene klime postupno dolazi jačanjem političke uloge Osijeka, nakon 1745. godine, kada postaje sjedište Virovitičke županije, u vrijeme početka vladavine Marije Terezije. Takvi uvjeti mogli su osigurati bolje mogućnosti za proširenje zvonika i dovršenje pročelja.

S obzirom na dugu izgradnju crkve i promjene projekta tijekom izgradnje, vjerojatno je riječ o različitim autorima projekta crkve i pročelja, a poseban status ove župe i njezina uloga u vjerskom životu grada upućuju da projektante treba tražiti na širem području Habsburške Monarhije.

Kontekst ove crkve u razvoju srednjoeuropskog baroknog graditeljstva tema je zasebne studije.

Bilješke

1 ANĐELA HORVAT, Barok u kontinentalnoj Hrvatskoj, u: *Barok u Hrvatskoj*, Zagreb, 1982., 45.

2 ĐURĐICA CVITANOVIĆ, Isusovačka arhitektura baroknog razdoblja u hrvatskim zemljama, u: *Isusovačka baština u Hrvata: u povodu 450-te obljetnice osnutka Družbe Isusove i 500-te obljetnice rođenja Ignacija Loyole*, katalog izložbe, Zagreb, 1992., 58.

3 KATARINA HORVAT-LEVAJ, Ranobarokno pročelje crkve sv. Katarine u Zagrebu – nedovršeni projekt s dva zvonika, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 31 (2007.), 103–104.

4 VLADIMIR MARKOVIĆ, Arhitektura u Hrvatskoj, u: *Hrvatska i Europa, Barok i prosvjetiteljstvo, kultura, znanost, umjetnost*, Zagreb, 2003., 605.

5 VLADIMIR MARKOVIĆ (bilj. 4), 609.

6 ANĐELA HORVAT (bilj. 1); ĐURĐICA CVITANOVIĆ (bilj. 2); VLADIMIR MARKOVIĆ (bilj. 4); KATARINA HORVAT-LEVAJ (bilj. 3).

7

IVE MAŽURAN, Grad i tvrđava Osijek, Osijek, 2000., 95.

8

JERKO MATOŠ, Kanonske vizitacije Osijeka u XVIII. stoljeću, u: *Vrela i prinosi*, 15 (1985.), 109–115; STJEPAN SRŠAN, Osječki ljetopisi: 1686. – 1945., Osijek, 1993.; *Visitationes Canonicae – Kanonske vizitacije*, V, Osijek i okolica 1732. – 1833., Osijek, 2007.

9

JERKO MATOŠ (bilj. 8), 112.

10

U Ljetopisu osječke misije ili Družbe Isusove navodi se da je 9. V. 1765. kočijaš dovezao 33 000 opeka i 400 dasaka potrebnih za gradnju tornjeva. 26. VIII. 1765.: »Zidari su praznovali od podizanja tornjeva radi jučerašnjih svatova«; 29. IV. 1766.: »Iz Graza je stigao bijeli lim za pokrivanje tornjeva, a dovezli su ga trgovci iz Donjega grada. Kasnili su četiri tjedna zbog niskog vodostaja rijeke Mure, tako da nisu mogli putovati vodom. Iz Darde je stiglo 42 kulle pečenog kreča za gradnju drugog tornja«; 2. V. 1766.: »Na toranj je uza zvuk truba postavljen prvi križ od 100 imperijala, i to onaj sa strane evanđelja«; 19. VI. 1766.: »S tornja je na krov crkve pao radnik«; STJEPAN SRŠAN (bilj. 8), 242–247.

11

Podatak dobiven e-poštom od Tone Papića, višeg konzervatora KONZOS-a, koji je provodio nadzor obnove, primljeno 17. VII. 2008.

12

Na čijim je projektima izgradnje sudjelovao grof Gosseau d'Heneff.

13

Poseban status osječke i petrovaradinske isusovačke crkve proglasio je ostrogonki nadbiskup hrvatskog podrijetla Leopold Kolonić.

14

JERKO MATOŠ (bilj. 8), 112.

15

JERKO MATOŠ (bilj. 8), 113.

16

VLADIMIR MARKOVIĆ (bilj. 4), 599–600.

17

ĐURĐICA CVITANOVIĆ (bilj. 2), 41.

18

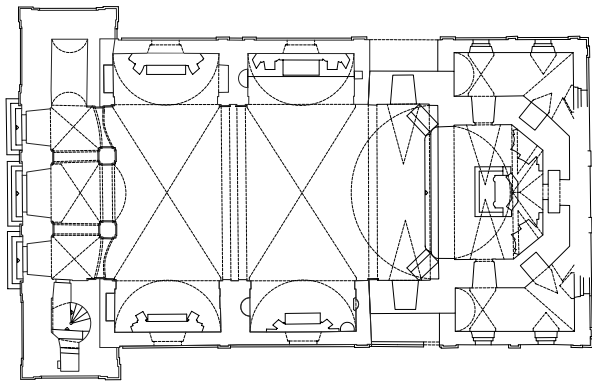
VLADIMIR MARKOVIĆ (bilj. 4), 605.

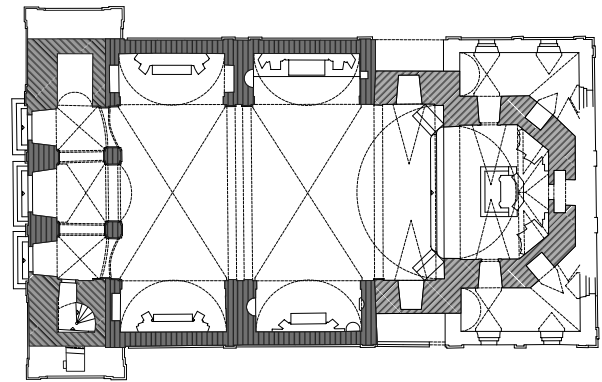
1. Osijek, isusovačka (sada župna) crkva sv. Mihovila (1725. – 1766.), pročelje, http://en.wikipedia.org/wiki/File:St._Michael%27s_Church,_Osijek.jpg

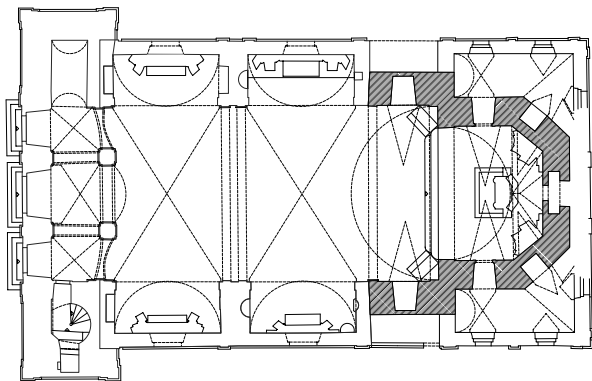
2. Crkva sv. Mihovila, pogled prema svetištu i bočnoj kapeli (snimila M. Turkalj Podmanicki)

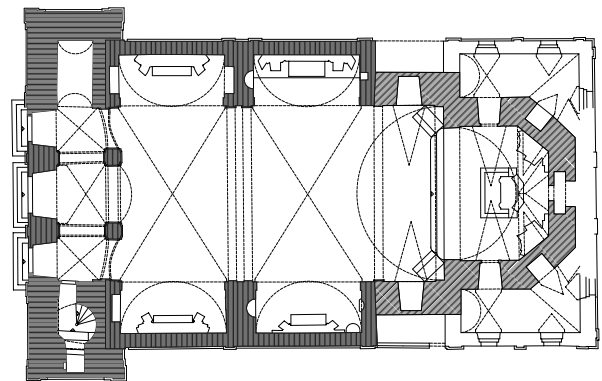
3. Crkva sv. Mihovila, tlocrt (planoteka Instituta za povijest umjetnosti, Zagreb, dalje: planoteka IPU)

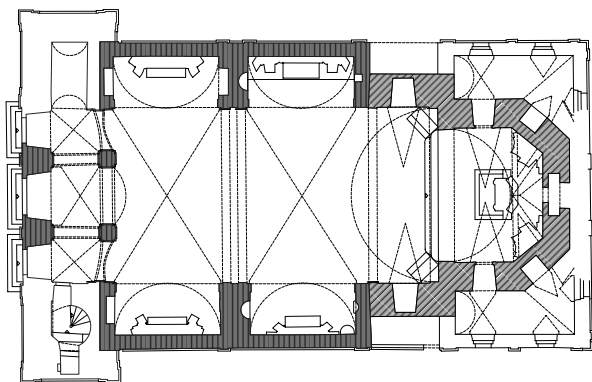
6. Crkva sv. Mihovila, druga faza pročelja (1741.)

4. Crkva sv. Mihovila, prva faza izgradnje (1725. – 1730.), tlocrt, grafički prikaz faza na podlozi arhitektonske snimke planoteke IPU (izradila M. Turkalj Podmanicki)

7. Crkva sv. Mihovila, treća faza pročelja (1766.)

5. Crkva sv. Mihovila, druga faza izgradnje s prvom fazom pročelja (1733. – 1734.)